

Лексічныя паланізмы ў старабеларускіх помніках дзелавага зместу
XIV – сярэдзіны XVI стст.

1. У дадзеным артыкуле прыведзены асобныя вынікі назіранняў над функцыянаваннем лексічных паланізмаў у помніках старабеларускай дзелавай пісьменнасці XIV – сярэдзіны XVI стст. – пачатковага перыяду ў храналогіі беларуска-польскага моўнага кантактавання.

Корпус помнікаў дзелавага зместу гэтага часавага прамежку складаюць агульнадзяржаўныя кодэксы – Вісліцкі статут (1423–1438 гг.), Судзебнік караля Казіміра (1468), Статут Вялікага Княства Літоўскага 1529, а таксама разнажанравыя актывыя матэрыялы з кніг Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага.

Пытанні беларуска-польскіх / польска-беларускіх моўных дачыненняў старажытнай пары атрымалі ў беларускім мовазнаўстве дастатковае навуковае асвятленне¹. Паланізмам жа названага перыяду прысвечаны працы А.М. Булыкі², А.І. Жураўскага³, В.П. Сташайцене⁴, В.Э. Зіманскага⁵, Н.В. Паляшчук⁶. Навукоўцамі адзначаецца, што ў XIV – першай палавіне XVI стст. “паланізмы хоць і складаюць самы шматлікі разрад запазычанай лексікі старабеларускай мовы, усё ж яны не мяняюць істотна аблічча яе слоўнікавага саставу”⁷. Між тым у некаторых даследаваннях у лік паланізмаў уключаюцца і словы з іншых еўрапейскіх моў, пераважна з нямецкай, якія трапілі ў старабеларускую літаратурна-пісьмовую мову праз пасрэдніцтва польскай мовы. А.І. Жураўскі шырокае разуменне лексічных паланізмаў абгрунтоўваў наступным чынам: “Аднак прымяняльна да гісторыі слоўнікавага саставу беларускай мовы гэтыя запазычаныя апраўдана таксама кваліфікаваць як паланізмы, паколькі якімі-небудзь іншымі каналамі яны тады яшчэ не

¹ Н. Паляшчук, *Паланізмы ў старабеларускай мове і вынікі іх даследавання ў беларускім мовазнаўстве* [у:] *Польска-беларускія моўныя, літаратурныя, гістарычныя і культурныя сувязі – XI / Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe – XI: Матэрыялы 16 Міжнар. навук. канф. “Шлях да ўзаемнасці”*, 2009, с. 61–71.

² А.М. Булыка, *Паланізмы ў старабеларускай пісьменнасці ранняга перыяду* [у:] *Беларуская мова і мовазнаўства*, 1974, вып. 2, с. 16–24; А.Н. Булыко, *Лексика иноязычного происхождения в языке белорусской деловой письменности начала XVI века* [у:] *Исследования по истории Литовской Метрики*, 1989, Ч. 2, с. 252–263.

³ А.І. Жураўскі, *Паланізмы* [у:] *Гістарычная лексікалогія беларускай мовы*, Мінск, 1973, с. 89–104.

⁴ В.П. Сташайтене, *О полонизмах в Литовской Метрике (Книгах судных дел)* [у:] *Ученые записки высших учебных заведений Литовской ССР. Языкознание*, 1963, т. 7, с. 33–43; В.П. Сташайтене, *Лексика Литовской Метрики (Книг судных дел): автореф. дис. ... канд. филол. наук*, Минск, 1965, 15 с.

⁵ В.Э. Зіманскі, *Мова беларускай пісьменнасці ранняга перыяду (на матэрыяле Вісліцкага статута XV ст.): дыс. ... канд. філал. навук*, Віцебск, 2002, 233 с.

⁶ Н.В. Паляшчук, *Лексіка фармуляра актаў “Кнігі запісаў”* [у:] *Гуманітарна-эканамічны веснік*, 2008, № 3, с. 109–116.

⁷ А.І. Жураўскі, *Паланізмы* ... с. 95.

пранікалі ў беларускую мову”⁸ (гл. таксама В.П. Сташайцене⁹ і А.М. Булыка¹⁰).

У гэтым артыкуле пад лексічнымі паланізмамі разумеюцца словы, запазычаныя старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовай з польскай мовы.

2. *Храналогія пісьмовай фіксацыі паланізмаў у дзелавых помніках XIV – сярэдзіны XVI стст.* Да ліку запазычанняў з польскай мовы, ужытых у названых тэкстах XIV ст., адносяцца, напрыклад, лексемы *жадный* ‘ніякі’, ‘ніхто’ (1388)¹¹, *лист* ‘афіцыйны дакумент’ (1340), *место* ‘горад’ (1388), *мешкати* ‘жыць, знаходзіцца’ (1388), *панство* ‘дзяржава, краіна; княства; зямля (тэрыторыя), якая знаходзілася пад уладай караля, цара, князя ці іншага ўладара’ (1388), *поветь* ‘павет’ (1383), *подканцлерый* ‘міністр каралеўства, намеснік канцлера’ (1392), *подстаростий* ‘намеснік старасты’ (1395), *скарга* ‘афіцыйная заява аб незаконным дзеянні каго-небудзь (часцей у пісьмовым выглядзе)’ (1388), *сведетство* ‘сведчанне, паведамленне, пацвярджэнне’ (1389), *устава* ‘пастанова’ (1388) і інш.¹² У XV ст. адзначаюцца *абовемь* ‘бо, таму што’ (1429), *быдло* ‘свойская жывёла’ (1499), *валька* ‘бой, бітва’ (1434), *валчити* ‘біцца, змагацца, ваяваць’ (1438), *векуистый* ‘вечны’ (1498), *владза* ‘ўлада, сіла’ (1443), *вырокъ* ‘дагавор, пагадненне; дазвол, распараджэнне’ (1492), *державца* ‘ўладальнік, адміністратар’ (1499), *дозволяти* ‘дазваляць’ (1456), *заилый* ‘даўні’ (1423), *здрадца* ‘зраднік’ (1440), *земянинъ* ‘ўладальнік зямельнай маёмасці або надзелу’ (1431), *коморникъ* ‘ураднік пры двары, які выконваў функцыі намесніка суддзі; судовы выканаўца’ (1420), *крайчий* ‘прыдворны, які на ўрачыстых абёдах разразаў ежу, што падавалася вялікаму князю’ (1487), *розмовяти* ‘гаварыць, размаўляць’ (1466), *срокгий* ‘моцны’ (1494) і інш. У першай палавіне XVI ст. зафіксаваны *барзо* ‘вельмі’ (1521), *вальный* ‘агульны, усеагульны’ (1503), *васожокъ* ‘брычка з плеченым кузавам’ (1540), *войский* ‘ураднік, які ахоўваў маёнткі шляхцічаў-апалчэнцаў у час вайны’ (1518), *дейца* ‘выканаўца, вытворца дзеяння’ (1539), *дельчий* ‘трацейскі суддзя, пасрэднік, сведка пры раздзеле маёмасці і зямлі’ (1506), *лавникъ* ‘член суда прысяжных’ (1514), *ольтариста* ‘алтарыст’ (1516), *пицовати* ‘збіраць харчы і фураж для войска’ (1511), *поборца* ‘зборшчык падаткаў’ (1502), *поражка* (1501), *свенеть* ‘гняздо лясных пчол’ (1501) і інш.

У полісемантах пісьмовая фіксацыя значэнняў часта адрозніваецца, напрыклад: *валька* ‘бой, бітва’ (1434), ‘вайна’ (1434), ‘бойка’ (1529), *вырокъ*

⁸ А.І. Жураўскі, *Паланізмы* ... с. 93.

⁹ В.П. Сташайтене, *О полонизмах в Литовской Метрике (Книгах судных дел)*, с. 36; В.П. Сташайтене, *Лексика Литовской Метрики (Книг судных дел)*, с. 8.

¹⁰ А.Н. Булыко, *Лексика иноязычного происхождения в языке белорусской деловой письменности начала XVI века*, с. 257–258.

¹¹ Час першай пісьмовай фіксацыі лексем пададзены паводле: А.М. Булыка, *Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV–XVIII стст.*, Мінск, 1980; А.М. Булыка, *Даўнія запазычанні беларускай мовы*, Мінск, 1972, *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, Мінск, 1982–2013, вып. 1–33.

¹² А.І. Жураўскі прыводзіць пералік паланізмаў (іх ён разумее ў шырокім значэнні), зафіксаваных ў грамаце Аляксандра-Вітаўта літоўскім яўрэям: *артыкуль*, *властный*, *водлугъ*, *жадный*, *квалтъ*, *моць*, *посполитый*, *раховати*, *скарбъ* і інш. Гл.: А.І. Жураўскі, *Паланізмы* ... с. 91.

‘рашэнне, пастанова’ (1516), ‘прыгавор’ (1529), ‘дагавор, пагадненне; дазвол, распараджэнне’ (1492), *панство* ‘дзяржава, краіна; княства; зямля (тэрыторыя), якая знаходзілася пад уладай караля, цара, князя ці іншага ўладара’ (1388), ‘панаванне, царстваванне’ (1498), ‘уладанне, распараджэнне’ (1499), *рокъ* ‘год’ (1492), ‘тэрмін, пэўны час’, ‘тэрмін судаводства’ (1434), *скарбъ* ‘грошы, каштоўныя рэчы, маёмасць’ (1529), ‘дзяржаўная маёмасць, казна’, ‘склад, месца захоўвання карысных рэчаў’ (1441), *спольный* ‘супольны, сумесны’ (1522), ‘агульны’ (1538), *столецъ* ‘улада манарха’ (1486), ‘пасада’ (1481), *статокъ* ‘рэчы, маёмасць’ (1448), ‘статак’ (1533).

Як правіла, лексічныя паланізмы, упершыню прадстаўленыя ў XIV – сярэдзіне XVI стст., выкарыстоўваліся на працягу ўсяго старабеларускага перыяду, г.зн. у XIV–XVIII стст. (гл. “Гістарычны слоўнік беларускай мовы” і яго картатэку): *владза* ‘ўлада, сіла, панаванне’ (1443, 1507, 1588, 1634, 1660), *волати* ‘крычаць, гучна аб’яўляць, лямантаваць’ (1388, 1438, 1582, 1653), *истизна* ‘асноўная сума грошай; кошт, цана чаго-небудзь’ (1552, 1568, 1582, 1645, 1672), *истый* ‘менавіта той, сапраўдны, праўдзівы’ (1392, 1514, 1586, 1624), ‘асоба, якая ўпаміналася раней’ (1529, 1566, 1607), *капичизна* ‘пошліна ад спіртных напіткаў’ (1495, 1528, 1557, 1608, 1670, 1690), *причинца* ‘віноўнік’ (1519, 1538, 1582, 1612), *пробошъ* ‘пробашч, прыхадскі ксёндз’ (1475, 1548, 1580, 1631, 1651), *рарогъ* ‘парода сокала’ (1529, 1588, 1653), *рахуба* ‘падлікі, разлікі’ (1539, 1582, 1684, 1686, 1689), *рукоемца* ‘паручыцель’ (1529, 1540, 1582, 1584), *свирепа* ‘кабыла’ (1502, 1552, 1566, 1582, 1592), *скарга* ‘афіцыйная заява аб незаконным дзеянні каго-небудзь’ (1388, 1608, 1619, 1642, 1681), *снать* ‘відавочна’ (1518, 1555, 1597, 1635, 1646), *совитый* ‘багаты, шчодры’ (1529, 1555, 1582, 1586, 1618), *спадокъ* ‘спадчына’ (1515, 1529, 1541, 1563, 1594), *спирати* ‘аспрэчваць’ (1522, 1540, 1555, 1588, 1598) і інш. Напрыклад, самъ при томъ былъ и тому естъ причинца (КСД, 1276, 1519); оногo спаленья замкового прычынъцоу былъ земянинъ жытомирский Ивашько Прежовъский (Арх. ЮЗР, VIII-5, 15, 1538); пан Миколай ... тых двух служебников ... которые смерти служебника пана Есманового причинцами и истцами суть ... побил (АВК, XXXVI, 289, 1582); мы, врядъ, видечы то съ першого признаня того Демида Артюховича, ижъ онъ той справе естъ тежъ причинцомъ (ИЮМ, VIII, 323, 1612); тотъ Васко рукоемъца то созналъ, ижъ за клядбу на Добку тую полчверти копы грошей князю Мартину ручили (АВК, XVIII, 192, 1540); которые рукоемъцы, беручы на рукоемство свое тых преречоных служебников паней Пресеое, прырекли словы своими и руки передо мною вознымъ и стороною его мл. пну Давыду Есману дали (АВК, XXXVI, 270, 1582); повинень будетъ Янь Михновичъ тому Мартину Станковичу, яко рукоемцы своему, заплатити шесть копъ грошей литовскихъ (АВК, XXIV, 417, 1584). Толькі ў акрэслены перыяд, паводле “Гістарычнага слоўніка беларускай мовы”, ужываліся, напрыклад, *габати* ‘абвінавачваць, выклікаць у суд’ (1388, 1438, 1486), *грошъ* ‘дробная манета’ (1538), *дедизна* ‘вобласць, зямля, удзельнае княства’ (1537), *зоставяти* ‘пакідаць пасля сябе каго-, што-небудзь’ (1507), *истизна*

‘уласнасць’ (1547), *скарбъ* ‘склад, месца захоўвання карысных рэчаў’ (1441, 1486, 1487), *спорчизна* (1529), *стадло* ‘стан, становішча’ (1529).

3. *Часцінамоўная прыналежнасць лексічных паланізмаў*. Назіранні паказалі, што ў старабеларускіх дзелах тэкстах пашырэнне атрымалі словы, якія адносяцца да самастойных часцін мовы, найперш

назоўнікаў: *владза, войский, готовизна, дело, здрадца, землянинъ, земля, коморникъ, конюший, крайчий, лавникъ, лезиво, листъ, малжонка, место, навезка, панство, родиць, рожай, рокъ, сукня, тартица, ураза, ятка* і інш.

прыметнікаў: *векуистый, вальный, вельможный, зацный, зошлый, лунский, можный, очевистый, посполитый, посполный, славетный, служалый, сполечный, спольный, статечный, тамечный* і інш.;

дзеясловаў: *волати, всперати, вытручати, габати, дбати, дозволяти, еднати, здрадити, зыскати, мешкати, навезати, нагабати, обесити, обцовати, пановати, пожичати, позволити, поседати, призволяти, спирати* і інш.

4. *Функцыянаванне лексічных паланізмаў у складзе фразеалагічных адзінак*. У фразеалагічны склад старабеларускай мовы (пры шырокім разуменні дыяхранічнай фразеалогіі) уключаюцца ўзнаўляльныя моўныя адзінкі, якія ўяўляюць сабой пэўную камбінацыю лексем з рознай ступенню семантычнай злітнасці кампанентаў: уласна фразеалагізмы, серыйныя ўстойлівыя словазлучэнні тэрміналагічнага зместу, трафарэтныя выразы. Паланізмы адзначаюцца ва ўсіх пералічаных устойлівых слоўных комплексах: *на очи истити* ‘сцвярджаць адкрыта’, *зь моцы выняти* ‘забраць’, *въ моцы держати* ‘валодаць’, *до skutku привести (приводити)* ‘завяршыць (завяршаць) паспяховым вынікам’, *власная рука* ‘асабісты подпіс’; *скарбъ господарский (государьский)* ‘дзяржаўная казна’, *скарбъ земский* ‘казна пэўнай адміністрацыйнай адзінкі’, *скарбъ кабацкий* ‘казна карчмы’, *скарбъ королевский* ‘каралеўская казна’, *сеймъ вальный (соймъ вальный)* ‘вышэйшы дзяржаўны орган у ВКЛ’; *чинимъ знаменито симъ нашимъ листомъ, ознаймуемъ симъ нашимъ листомъ, дали листъ зъ нашою печатью, то листомъ нашимъ имъ потвердили* і інш.

5. *Тэматычнае размеркаванне лексічных паланізмаў*. Для тэкстаў старабеларускай дзелавай пісьменнасці XIV – сярэдзіны XVI ст. паказальныя наступныя тэматычныя групы лексікі: 1) грамадска-палітычная, 2) юрыдычная, 3) канцылярская, 4) сацыяльна-эканамічная, 5) бытавая, 6) прафесійна-вытворчая, 7) прыродазнаўчая лексіка, 8) лексіка, якая характарызуе чалавека ў фізічных, псіхічных і інтэлектуальных адносінах. Рознага кшталту намінацыі з рэлігійнай, ваеннай, медыцынскай сфер, сферы навукі, культуры, мастацтва ў дакументах прадстаўлены непаслядоўна, таму ў адносінах да названых вышэй могуць быць ахарактарызаваны як другарадныя. Па нашых назіраннях, паланізмы адзначаюцца ва ўсіх пералічаных лексічных групах, аднак найбольш поўна ў

грамадска-палітычнай: *панъ* ‘асоба, якая належала да прывілеяваных слаёў грамадства, уладальнік’; *войтъ* ‘начальнік гарадскога пасялення’, *земянинъ* ‘уладальнік зямельнай маёмасці або надзелу’, *коморникъ* ‘загадчык

княжацкіх палат’, *крайчий* ‘прыдворны, які на ўрачыстых абедрах разразаў ежу, што падавалася князю’, *подвоеводзий* ‘намеснік ваяводы’, *подстолий* ‘памочнік стольніка’, *преложоный* ‘загадчык, кіраўнік’, *справца* ‘адміністратар’; *скарбъ* ‘дзяржаўная маёмасць, казна’, *сеймъ (соймъ)* ‘сейм, вышэйшы прадстаўнічы орган дзяржавы; сесія гэтага органа’; *место* ‘горад’, *поветъ* ‘павет’; *ознаймяти* ‘азнаямляць, паведамляць’, *пановати* ‘панаваць, кіраваць’ і інш.;

юрыдычнай: *возный* ‘судовы выканаўца’, *децкий* ‘пасыльны, судовы выканаўца’, *едначъ* ‘той, хто ўдзельнічае ў прымірэнні варожых бакоў’, *оправца* ‘судовы выканаўца, які займаўся вышукам і затрыманнем злачынцаў’, *заходца* ‘асоба, якая адказвала ў судзе замест таго, каго выклікалі’; *выступца* ‘злачынец’, *вязень* ‘вязень’, *пожогца* ‘падпальшчык’; *спорчизна* ‘спрэчная справа’, *збродня* ‘злачынства’, *вязенье* ‘зняволенне, трыманне пад вартай’; *рокъ* ‘тэрмін судаводства; судовае пасяджэнне’, *позовъ* ‘выклік у суд’ і інш.;

сацыяльна-эканамічнай: *делчий* ‘пасрэднік пры раздзеле маёмасці’, *державца* ‘арандатар; уладар’, *поборца* ‘зборшчык падаткаў’, *рукоемца* ‘апякун, паручыцель’; *дедизна* ‘дзедаўскае валоданне, спадчына’, *дедицтво* ‘спадчына’, *дядовицизна* ‘дзедаўская спадчына’, *маетность* ‘маёмасць’; *капицизна* ‘пошліна ад рэалізацыі спіртных напіткаў’, *пенязь* ‘дробная манета’, *пенези* ‘грошы’ і інш.

У групе канцылярскай лексікі ў названы перыяд прадстаўлены толькі паланізм *листъ* ‘ліст, пісьмо, пасланне’ (першая фіксацыя – 1484) і ‘афіцыйны дакумент’ (першая фіксацыя 1340), аднак колькасна гэты лексічны пласт павялічваецца за кошт састаўных намінацый дакументаў са словам *листъ*: *листъ вызнанный* ‘дакумент аб пацвярджэнні якой-небудзь здзелкі’, *листъ еднальный* ‘дакумент аб пагадненні судовых бакоў’, *листъ купчий* ‘дакумент, які пацвярджае акт куплі чаго-небудзь’, *листъ меновный* ‘дакумент аб абмене ўгоддзямі па ўзаемнай дамоўленасці ўладальнікаў’, *листъ присяжный* ‘пісьмовае сведчанне прысягі’, *листъ веновный* ‘дакумент, які пацвярджае правы ўдавы і адзінокай жанчыны на карыстанне зямлёй, маёмасцю, грашовымі сродкамі’, *листъ увязжчий* ‘дакумент на права валодання якой-небудзь маёмасцю, зямлёй і г.д.’¹³ і інш.

6. *Ступень прадстаўленасці лексічных паланізмаў у разнажанравых дзелавых тэкстах.* Трэба падкрэсліць, што паланізмы рэпрэзентуюцца ў помніках дзелавага зместу неадналькава і знаходзяцца ў прамой залежнасці ад іх жанру. Так, юрыдычныя назвы дамінуюць у вызнаннях, позвах, баніцыях, выраках, а таксама ў Вісліцкім статуте, Статуте ВКЛ 1529, Судзебніку караля Казіміра, пры гэтым у апошніх помніках як агульнадзяржаўных заканадаўчых кодэксах яны прадстаўлены комплексна.

Для прывілеяў і пацвярджэнняў, напрыклад, паказальная грамадска-палітычная, сацыяльна-эканамічная, бытавая лексіка, лексіка, якая характарызуе чалавека ў фізічных, псіхічных і інтэлектуальных адносінах,

¹³ У “Гістарычным слоўніку беларускай мовы” з улікам варыянтаў адзначана больш за 130 бівербаў з паланізмам *листъ*.

паколькі гэтымі заканадаўчымі дакументамі замацоўваліся правы і ільготы землеўладальнікаў, рэгістраваліся правы і абавязкі розных груп насельніцтва, прызначаліся службоўцы на дзяржаўныя пасады, зацвярджалася атрыманне ці перадача зямель, маёнткаў і г.д.

У ходзе даследавання намі было прааналізавана ўжыванне выяўленых паланізмаў у іншых жанрава-стылявых разнавіднасцях старабеларускай пісьменнасці – летапісах, хроніках, хранографах, воінскіх і рыцарскіх раманах і аповесцях, мемуарных, публіцыстычных, навуковых і рэлігійных творах (па матэрыялах “Гістарычнага слоўніка беларускай мовы”). Такім чынам былі вылучаны намінацыі, якія прадстаўлены 1) толькі ў дзелах тэкстах названага храналагічнага зрэзу: *владза* ‘ўлада, сіла’¹⁴, *vloka*, *возный*, *войский*, *войтъ*, *втелятися*, *вырокъ* ‘рашэнне, пастанова, указ’, ‘прыговор’, меркаванне, разважанне’, ‘даговор, пагадненне; дазвол, распараджэнне’, *гаковница*, *готовизна*, *гроши*, *даровизна*, *дедизна* ‘дзедаўскае валоданне, спадчына’, *дейца*, *деканъ*, *длугъ* ‘абавязак, пвіннасць’, *заводца* ‘чалавек, на якога спасылаўся ў судзе адказчык за крадзеную ці спрэчную рэч як на першага ўладальніка ці гаспадара, ад якога тая рэч набыта’, *завше*, *заказъ* ‘забарона’, *збойца*, *збродня*, *збытний*, *зверхний* ‘вярхоўны’, *злаща* ‘асабліва, галоўным чынам’, ‘менавіта, іменная’, *зрада*, *зейсте*, *злочинца*, *зуполный* ‘поўны, цэлы’, ‘супольны, сумесны’, *зыскъ* ‘выйгрыш судовай справы’, *истый* ‘менавіта той, сапраўдны’, ‘асоба, якая ўпаміналася раней’, *капицизна*, *лазбникъ*, *лацный* ‘лёгкі, зручны’, *лезиво*, *липецъ*, *маетность* ‘маёмасць’, ‘гонар, ганарыстасць, фанабэрыстасць, пыха’, *мартвый*, *материзна*, *мней*, *можность* ‘магчымасць’, ‘маёмасць, маёмаснае становішча’, *моць* ‘паўнамоцтва, правамоцнасць’, *муляръ* ‘муляр, рабочы, які будзе што-небудзь з каменя або цэглы’, *мутвица*, *мысливецъ*, *навежати* ‘пытацца, даведвацца, дазнавацца пра што-небудзь, аб чым-небудзь’, *навезка*, *нерядъ* ‘нязгода; беспарадак’, *обтяжливе*, *ойчизна* ‘маёмасць, атрыманая ў спадчыну ад бацькоў’, *отмовяти*, *патрити* ‘пільнаваць’, *пахололокъ* ‘хлопец’, ‘збраяносец’, *рокъ* ‘тэрмін судаводства’, *ростравца*, *спадокъ*, *спорчизна* і інш.; 2) у дзелах і рэлігійных: *властный* ‘уласны, свой, які належыць дадзенай асобе’, *вязень*, *заказъ* ‘загад, наказ’, *истый* ‘чысты, без змяшчэння іншых прымесей’, *мешкати* ‘жыць, знаходзіцца’, *навежати* ‘праведваць, наведваць, прыходзіць да каго-небудзь, куды-небудзь’, *окрутный* ‘жорсткі, бязлітасны, бесчалавечны’, ‘нясцерпны, вельмі цяжкі, балючы, які прычыняе пакуты’, *опришний* ‘асобны’, ‘уласны’, *панъ* ‘уладальнік, гаспадар’, ‘форма называння або звароту да правіцеля, валадара, гаспадара ці асобы з прывілеяваных слаёў грамадства’, ‘муж’, *рокъ* ‘тэрмін, пэўны час.’, *снатъ*, *соймъ* ‘зборышча’ і інш.; 3) у дзелах і сведка-мастацкіх: *волати* ‘крычаць, гучна аб’яўляць, лямантаваць’, *ганьба*, *кроль*, *мнимати*, *моць* ‘войска, полчышча’, *намовяти* ‘падгаворваць, падбухторваць каго-небудзь да чаго-небудзь’, ‘канчатковы, заключны; апошні’, *панъ* ‘арыстакрат, магнат, буйны феадал’ і інш. Прыведзены фрагмент ілюструе меркаванне аб тым, што

¹⁴ Тут пададзена значэнне толькі ў мнагазначных словах.

“першапачаткова найбольш пранікальнай для польскай лексікі аказалася старабеларуская дзелавая пісьменнасць, на якой адбілася ўздзеянне насычаных паланізмамі дакументаў на беларускай мове, што паступалі ў Вялікае Княства Літоўскае з каралеўскай канцылярыі”¹⁵. Падобныя назіранні таксама адкрываюць перспектывы для апісання лексічнага напаўнення твораў розных жанраў і стыляў, падабенства і адрознення паміж імі, устанаўлення спецыфікі словаўжывання ў іх, выяўлення стылеўтваральнай ролі слоў іншамоўнага паходжання, у дадзеным выпадку паланізмаў, што акажа станючы ўплыў на развіццё гісторыка-стылістычных доследаў у беларускім мовазнаўстве.

7. *Функцыянаванне лексічных паланізмаў у асобных помніках старабеларускай дзелавой пісьменнасці.* Прааналізаваўшы паланізмы ў помніках XIV – сярэдзіны XVI ст., А.М. Булыка вылучыў толькі “Кнігу Віцебскага замкавага суда” (1533–1540) і “Траянскую гісторыю” (пераклад сярэдзіны XVI ст.) як тэксты, у якіх “польскі лексічны струмень найбольш асязальна прабіўся”¹⁶. Параўнаўнанне запазычанай лексікі, у тым ліку паланізмаў, у “Кнізе маршалкоўскага суда” (1510–1517) і “Кнізе Віцебскага замкавага суда” (1533–1540), дазволіла вучонаму прыйсці да высновы аб паступовым узмацненні польскага ўздзеяння на мову беларускай дзелавой пісьменнасці. Між тым даследчык у сваіх працах сцвярджае наступнае: “Паланізацыя не была яшчэ настолькі інтэнсіўнай, каб істотна змяніць аблічча старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы”¹⁷; “запазычанні выглядаюць нейтральнымі ў адносінах да слоўнікавага саставу помнікаў... Яны даволі добра прыстасаваліся да фанетычнай сістэмы старабеларускай мовы, ідэнтыфікаваліся з яе граматычнымі катэгорыямі і характарызаваліся высокай ступенню семантычнай асіміляцыі”¹⁸.

У “Кнігах судовых спраў” (1510–1522) Метрыкі ВКЛ, паводле В.П. Сташайцэна, налічваецца 146 паланізмаў, з якіх 53 адносіцца да юрыдычнай лексікі, 13 – ваеннай, 14 – адцягненай лексікі, 18 – палітыка-адміністрацыйнай, 7 – сельскагаспадарчай, 5 з’яўляюцца назвамі роднасці і сваяцтва, 24 – назвамі паняццяў і прадметаў матэрыяльнай культуры, 1 – гандлёвы тэрмін. Праўда, аўтар да лексічных паланізмаў адносіць дзве групы слоў: словы, якія ўзыходзяць да агульнаславянскіх каранёў (тыпу *выправа, выреченье, ойчичь, пань, подавца, посель, поселство, цурка* і інш.) і словы, запазычаныя з нямецкай мовы праз пасрэдніцтва польскай (тыпу *барва, варунокъ, жолнеръ, зекгаръ, кляшторъ, коштъ, фаса, фурманъ* і інш.)¹⁹.

У “Вісліцкім статуце” налічваецца 119 паланізмаў (або 38 % ад агульнай колькасці запазычанняў). Сярод іх шырокай прадстаўленасцю вызначаюцца назоўнікі *броня, валька, врата, гатовизна, зазрость,*

¹⁵ А.М. Булыка, *Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV – XVIII стст.*, Мінск, 1980, с. 8–9.

¹⁶ А.М. Булыка, *Паланізмы ў старабеларускай пісьменнасці ранняга перыяду*, с. 22.

¹⁷ А.М. Булыка, *Паланізмы ў старабеларускай пісьменнасці ранняга перыяду*, с. 22.

¹⁸ А.Н. Булыко, *Лексика иноязычного происхождения в языке белорусской деловой письменности начала XVI века*, с. 263.

¹⁹ В.П. Сташайтене, *Лексика Литовской Метрики (Книг судных дел)*, с. 8;

*материзна, потребизна, оправца, пань, соймь, сукня, члонь і інш.; дзеясловы волати, зыскати, тбати і інш., прыметнікі вельможный, влостный, жадный, зашлий, посполный, прыслоўі веньци, едностайно, зася, поспольно, посполито. Займеннікі вишистци (адно словаўжыванне), кторая (два словаўжыванні) і службовыя часціны мовы характарызуюцца як колькасна нешматлікія (ачь, подлугъ, теж)*²⁰.

Аснову слоўнікавага складу “Кнігі запісаў” (1522–1552) Метрыкі ВКЛ складаюць лексемы спрадвечна беларускага паходжання. Да ліку выяўленых паланізмаў адносяцца *бронь, валка, возный, войский, вязень, вырокъ, вымова, дедизна, заводца, зброя, звада, земянинъ, истизна, коморникъ, конюший, крайчий, маетность, навезка, панство, пенязь, поветь, подканцлерый, подкоморый, подконюший, подскарбий, подстолий, позва, поспольство, почтъ, рокъ, сеймъ, спадокъ, справца, статокъ, столецъ, устава, ухвала, хорунжий, шата*. Пералічаныя запазычанні ўступалі ў сінанімічныя адносіны са спрадвечна беларускімі лексэмамі: *война – валка, годъ – рокъ, имение – маетность* і інш. Яны выступалі як базавыя імёны ў субстантыўна-ад’ектыўных спалучэннях, якія з’яўляліся назвамі 1) асобы па яе месцазнаходжанні і 2) адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак, аб’ектаў, што пераходзілі ва ўласнасць. Так, пры абазначэнні асобы, паланізмы *войский, войтъ, пань* спалучаліся з 2 адтапанімічнымі прыметнікамі, *конюший – з 3, державца – з 47: войский городенский, войский слонимкий, войтъ слуцкий, войтъ троцкий, пань виленский, пань троцкий, конюший виленский, конюший городенский, конюший троцкий, державца белицкий, державца василишский, державца каменицкий, державца лидский, державца могилевский* і інш. У назвах адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак “Кнігі запісаў” выступалі паланізмы *место і поветь: место Мстиславское, поветь Аенский, поветь Виленский, поветь Луцкий* і інш.

8. Вынікі нашага аналізу дазваляюць пацвердзіць раней выказаныя палажэнні аб тым, што 1) у дзелах помнікаў XIV – сярэдзіны XVI стст. назвы іншамоўнага (у тым ліку польскага) паходжання ў параўнанні з тэкстамі гэтай стылявой разнавіднасці пазнейшага перыяду насілі ўмераны характар; 2) “паланізмы ранняй эпохі адпавядалі патрабаванням развіцця слоўнікага саставу беларускай мовы і служылі адным са сродкаў яе ўзбагачэння”²¹.

На нашу думку, даследчыкам беларуска-польскіх моўных стасункаў у будучых працах варта звярнуць увагу на так званыя паўторныя запазычанні, аб чым у свой час пісаў А.І. Жураўскі²². Вывучэнне паўторных запазычанняў (яны адносяцца да розных эпох і маюць адрозненні ў фанетычным абліччы, параўн.: *вутпिति – вонтпिति, пекный – пенкный*) дазволіць канкрэтызаваць

²⁰ В.Э. Зіманскі, *Мова беларускай пісьменнасці ранняга перыяду (на матэрыяле Вісліцкага статута XV ст.)*: дыс. ... канд. філал. навук, Віцебск, 2002, с. 102–110.

²¹ А.І. Жураўскі, *Паланізмы...* с. 93.

²² А.І. Жураўскі, *Лексічныя паланізмы ў старабеларускай пісьменнасці пазнейшага перыяду [у:] Беларуская лексікалогія і этымалогія, 1968, с. 47.*

спосабы і шляхі пранікнення лексем польскага паходжання ў старабеларускую літаратурна-пісьмовую мову.

Увядзенне ў навуковы зварот пісьмовых крыніц, якія да гэтага часу не даследаваліся мовазнаўцамі, у першую чаргу асобных кніг Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага, завяршэнне працы над фундаментальным “Гістарычным слоўнікам беларускай мовы” адкрываюць перспектывы для распрацоўкі новага тыпу гісторыка-лінгвістычнага даведніка – слоўніка паланізмаў у дзелавых помніках XIV–XVIII стст., які можа стаць часткай зводнага слоўніка паланізмаў у старабеларускай і – магчыма – сучаснай беларускай мове.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ